

КУЛЬТ АПОЛЛОНА ЛІКАРЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І Й ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ МОНЕТ-СТРІЛОК: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Досліджується й аналізується вивчення культу Аполлона в Північному Причорномор'ї. Аполлон був одним із найшановніших богів античної Греції та Боспорського царства. В Північному Причорномор'ї культ Аполлона Лікаря був дуже популярним. Ряд вчених вважають, що культ Аполлона Лікаря мав місцеву основу. Підтвердженням даної гіпотези є монети-стрілки.

Ключові слова: монети-стрілки, культ Аполлона Лікаря, Північне Причорномор'я.

Одним із найпоширеніших культів в іонійських колоніях Північного Причорномор'я був культ Аполлона¹. Аполлона вшановували в багатьох містах-полісах Давньої Еллади, у тому числі в Мілеті. Особливе ставлення до бога було у греків-колоністів².

На сьогоднішній день в історіографії немає одностайної думки щодо виникнення культу Аполлона. Частина дослідників переконана у його малоазійському походженні³. На підтвердження цієї гіпотези вони звертають увагу на те, що в "Іліаді" Аполлон був ворожим ахейцям⁴. Він надсилав хвороби на їхнє військо, сварив Ахілла з Агамемноном, захищав Енея від Діомеда (ІІ. XXII. 15.). У. фон Вілламовіц-Меллендорф вважав, що Аполлон міг бути Малоазійським богом, тому що у Гомера він захищав від греків малоазійське місто Трою. Інші дослідники, серед яких Дж.Скотт та О.Керн⁵, переконані у дорійському походженні культу. К.Мюллер вважав Аполлона богом дорійського походження, аргументуючи це трактуванням грецьких міфів про Аполлона як бога, який приходить у Грецію з Півночі.

Аполлон Лікар був головним богом перших колоністів Березані та Ольвії, верховним богом столиці Боспору при Спартокідах. Дослідники вважали, що елліни перенесли цей культ з іонійської метрополії, оскільки Аполлон вважався предком мілетян, які його особливо шанували⁶.

Є.І.Леві вважала, що культ Аполлона Лікаря був поширений лише в Причорномор'ї⁷. Протилежної думки дотримувався У.Колдер, який стверджував, що культ Аполлона Лікаря був відомий також в Афінах, де він, нібито, був встановлений для боротьби з епідемією чуми⁸. Але гіпотеза У.Колдера була піддана критиці братами Ж. і Л.Роберами. Ю.Г.Виноградов і А.С.Русяєва спростували цю гіпотезу⁹. Будучи основним полісним божеством, Аполлон виконував роль покровителя міста та переселенців¹⁰, очолював процес колонізації¹¹.

Ю.Г.Виноградов¹², якого підтримували Н.Ерхард, А.С.Русяєва¹³ та інші, вважав, що культ Аполлона Лікаря був створений дідімським оракулом спеціально для колоністів Північного Причорномор'я. А.С.Русяєва зазначала, що для мілетських колоністів в Північному Причорномор'ї був створений загальний культ Аполлона Лікаря, основу якого складала іпостась Аполлона Дідімського¹⁴. І.Ю.Шауб зазначав, що якщо прийняти цю цікаву гіпотезу, то постає питання: чи не було дане рішення зумовлено тим середовищем, у яке інтегрувалися колоністи (а це середовище, і перш за все релігійну ситуацію у ньому, не могли не враховувати оракули), тобто не виник образ Аполлона Лікаря в результаті ототожнення його з якимось місцевим божеством на Понті¹⁵. Таке ж припущення висловив ще в 1923 р. Р.Ганшнієц¹⁶. На підтвердження цієї гіпотези І.Ю.Шауб зазначав, що греки-колоністи з другої половини VII ст. до н. е. вступили в контакти зі скіфами і фракійцями в Північному Причорномор'ї, культура яких була пронизана шаманістичними ідеями¹⁷.

Результатом цих контактів, на думку К.Мейли, стала поява в Греції цілого ряду віщунів, магів-цілителів. Таким чином, для припущення про фракійське походження культу Аполлона

Лікаря на Боспорі є певні підстави. Нагадаємо, що зцілення – найбільш поширена функція шаманів усіх народів, що мають шаманістичні уявлення. Крім того, відомо, що у римські часи у Фракії великою популярністю користувався культ бога-лікаря Асклепія. На думку І.Ю.Шауб, цей культ, міг існувати тут і раніше, поряд із вшануванням інших божеств, що мали функції зцілення та лікування¹⁸.

Найдавнішими шаманами, за переказами античних авторів, були скіф Абаріс і грек Арістей, який відвідував Скіфію¹⁹. Крім того, І.Ю.Шауб звернув увагу на міф, переказаний Геродотом, про фракійського бога-шамана Замолксія, який ще раз підтверджує популярність цілительів-шаманів серед фракійців. В римські часи культ бога Лікаря Асклепія, міфічного сина Аполлона, був особливо популярним у Фракії. І.Ю.Шауб зазначав, що цей культ міг існувати тут і раніше. Крім того, у македонців існувало вірування у демона-цілителя Даррона, якого дослідники пов'язують із фракійськими племенами дерронів або деріїв. На одній із монет пеонійського царя Ліккея виکارбуване ім'я фракійського божества, що свідчить про ототожнення або про ідентичність бога-цілителя дерронів і Аполлона²⁰. На думку І.Ю.Шауба немає нічого дивного у запозиченні греками фракійського божества, якому вони поклонялися під іменем Аполлона Лікаря, тому що греки ще з першої половини I тис. до н. е. перейняли фракійські культури Діоніса, Ареса та ін.²¹.

Одним із малодосліджених аспектів культу Аполлона Лікаря у Північному Причорномор'ї, який відноситься до проблеми етнорелігійної взаємодії у регіоні в епоху античності, є питання про походження монет-стрілок. І.Ю.Шауб зазначав, що саме монети-стрілки відігравали головну роль у походженні культу Аполлона Лікаря²².

Існують різні теорії походження монет-стрілок. За однією з них, зародження монет-стріл відбулося у скіфському середовищі²³. Інша теорія, передбачає, що ці монети використовували фракійські племена²⁴. Прихильники третьої теорії наполягають на грецькому походженні монет-стрілок, які з'явилися на початковому етапі грецької колонізації Нижнього Побужжя²⁵. Монети-стрілки часто знаходили культурних шарах VI – початку IV ст. до н.е. в Ольвії²⁶ та на Березані²⁷. Крім території Нижнього Побужжя монети-стрілки були знайдені у Фракії, в районі Бургаської затоки²⁸, в Одесі, в пониззі Дунаю²⁹, в районі Нижнього Подністров'я, в Ніконії³⁰.

Як зазначав Д.В.Шелов, випуск і кругообіг бронзових монетних знаків у формі стріл архаїчного типу був дуже цікавою особливістю монетної справи античного Північного Причорномор'я. Крім того, монети-стрілки не відрізнялися від звичайних стріл і вважалися або виробничим браком, або бойовими стрілами, обробіток яких не був завершений³¹. Так, О.Н.Зограф не включив монети-стрілки в загальний опис монетної справи Ольвії³², хоча ще в 1926 р. румунський дослідник Г.Северіану зазначав, що дані вироби мають монетний характер³³. Серед вітчизняних науковців сумніви стосовно монет-стрілок були розвіяні в середині 1950-х рр. у дослідженнях Т.В.Блаватської і В.М.Скуднової³⁴.

Б.Н.Граков вважав стріли у скіфів примітивним засобом грошового обміну³⁵. Він зазначав, що монети-стрілки відігравали таку ж роль, як і каури в Індії, залізні асагаї серед африканців-банту, какао-боби в Мексиці³⁶. К.К.Марченко не погоджувався із Б.Н.Граковим. Дослідник зауважував, що скіфи навіть в період максимального розширення своїх культурних і економічних контактів в V – III ст. до н. е. так і не досягли рівня товарно-грошових відносин³⁷. Оригінальну версію наводив Ф.М.Штительман, який допускав можливість пристосування окремих скіфських землеробських племен до товарно-грошового обігу, а саме калліпідів Нижнього Побужжя³⁸. Дослідник аргументував свою позицію великою кількістю ольвійських монет, знайдених у низці поселень Нижнього Побужжя.

К.К.Марченко критикував теорію Ф.М.Штительмана. Дослідник зазначав, що, по-перше, в даному випадку йдеться про суто грецькі монети, по-друге, Ф.М.Штительман не врахував, що серед жителів даного регіону було багато еллінів³⁹. Із К.К.Марченко погоджувався Я.В.Доманський, який зазначав, що саме в поселеннях, де у складі населення переважали греки, знайдено найбільшу кількість монет⁴⁰. Тому, попри вищенаведені аргументи, важко ствердно говорити про зародження монет-стрілок у скіфському середовищі. Хоча ряд дослідників й переконані у слушності даної теорії⁴¹.

Т.Герасимов вважав, що монети-стрілки, знайдені в районі Бургасу та на території сучасної Румунії, карбувалися фракійцями⁴². Про їх місцеве походження свідчить не лише велика

кількість монет в даному регіоні, а й наявність глиняних форм для їх виготовлення, вважала Т.Д.Златковська⁴³. Окрім того, в цих районах знаходились мідні копальні, що також сприяло виготовленню монет-стрілок⁴⁴. Водночас, Т.Д.Златковська звернула увагу на те, що на півдні Фракії територія обігу монет-стрілок була досить обмеженою. Всі монети були знайдені в районі 50 км від півострова Атія, де, на думку дослідниці, знаходився їх центр їх карбування⁴⁵. Т.Герасимов вважав, що монети-стрілки належали фракійському племені, або групі племен астів⁴⁶. За свідченнями Страбона (VII. 48), плем'я асті належало до одрисського державного утворення. Тому, якщо взяти до уваги розповідь Страбона, монети-стрілки набувають нового значення і символізують перехід фракійців до державності, появи у них примітивної форми загальної міри вартості, припускає Т.Д.Златковська⁴⁷. Другий район поширення монет-стрілок у Фракії – міжріччя Мести і Вардари⁴⁸. К.К.Марченко зазначав, що наявність фракійців в складі населення Березані, Ольвії і низки інших пунктів їхньої округи, в період обігу тут монет-стрілок, знімає частину перепон на шляху визнання фракійського походження монет у вигляді наконечників стріл⁴⁹.

На думку дослідника, ці райони можна об'єднати в етнокультурному і економічному відношенні не лише на основі спільного походження грецьких колоністів і близькості основних елементів еллінської матеріальної культури, але й з огляду на наявність в цей час генетично однорідного гето-фракійського прошарку у складі жителів античних міст Західного і Південно-Західного Понту⁵⁰.

Що стосується третьої теорії, згідно якій монети-стрілки мають суто грецьке походження, то, на думку К.К.Марченко, на її користь може свідчити березанська гирька з бронзи з рельєфним зображенням монети-стрілки, а також відсутність знахідок фігурних монет поза межами грецької округи⁵¹. Водночас, Т.Д.Златковська звертала увагу на не грецьку форму монет⁵². Д.Б.Шелов вважав, що малоюмовірним є випуск монет греками Березані та Ольвії для обслуговування товарообігу із сусідніми варварськими племенами. На думку дослідника, скоріш за все, вони були призначені для внутрішнього ринку. На користь даного твердження свідчить і невелика розмінна вартість монети у вигляді наконечника стріли.

Д.Б.Шелов зазначав, що монети-стріли це аналог монет-дельфінчиків з Ольвії, приналежність яких до грошової системи грецького полісу не викликає сумнівів⁵³. Дослідник був переконаний у грецькому походженні монет-стрілок, які були знайдені на території Нижнього Побужжя; вони обслуговували потреби місцевого ринку⁵⁴. К.К.Марченко дотримувався іншої думки. Він зазначав, що найбільш обґрунтованим і компромісним рішенням цієї проблеми є ідея, що бойові наконечники стріл виконували функцію товару-грошей⁵⁵. Цю позицію дослідника підтримував І.Ю.Шауб, зазначаючи, що походження монет-стрілок може бути ще одним аргументом на користь припущення про фракійське коріння образу Аполлона Лікаря⁵⁶.

Що стосується незвичної форми, яку карбувальники надавали монетам, то цікаву гіпотезу запропонувала А.С.Русяєва. Вона писала про зв'язок монет у вигляді бойових наконечників стріл із культом Аполлона Лікаря. Дослідниця була переконана, що монети-дельфінчики могли мати семантичний зв'язок із культом Аполлона Дельфінія, тому логічно було б провести аналогії із монетами-стрілками і Аполлоном Лікарем⁵⁷. Останній вважався захисником полісів, його визнавали богом-стрільцем, тому зображення стріли могло бути культовою символікою⁵⁸. Д.Б.Шелов зазначав, що ця гіпотеза, з одного боку, добре пояснює випуск стрілоподібних монет в різних районах Західного Причорномор'я, де культ Аполлона Лікаря був головним, а, з іншого боку, дозволяє зрозуміти зміну монет-стрілок монетами-дельфінчиками в Нижньому Побужжі⁵⁹, адже на зміну культу Аполлона Лікаря приходив Аполлон Дельфіній⁶⁰.

Підводячи підсумки, зазначимо, що культ Аполлона Лікаря був одним з найпопулярніших і найпоширеніших у Північному Причорномор'ї. Головну роль у розумінні походження культу Аполлона Лікаря можуть відіграти монети-стрілки. Серед дослідників немає одностайної думки стосовно походження монет у вигляді бойових наконечників стріл; серед основних версій розглядаються скіфська, фракійська й грецька.

¹ Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье(VII – IV вв. до н.э.). – СПб., 2007. – С. 170.

² Nilsson M.P. Greek Popular Religion. – N.-Y., 1940. – P. 440.

- ³ Цымбурський В.Л. Гомеровский эпос и легендарная традиция Анатолии // Азия – диалог цивилизаций. Очерки. – М., 1996. – С. 241 – 327.; Nilsson M.P. Вказ. праця. – Р. 440.
- ⁴ Цымбурський В.Л. Вказ. праця. – С. 246.
- ⁵ Kern O. Die Religion der Griechen. – Berlin, 1935. – S. 53.
- ⁶ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 170.
- ⁷ Леви Е.И. К вопросу о культе Аполлона Дельфиния в Ольвии // Культура Античного Мира. – М., 1966. – С. 91.
- ⁸ Calder W.M. Stratonides Athenaios // American Journal of Archaeology. – Vol. 3. – 1971 – P. 329.
- ⁹ Виноградов Ю.Г., Русяева А.С. Культ Аполлона и календарь в Ольвии. – К., 1980. – С. 77 – 83.
- ¹⁰ Грейвс Р. Мифы Древней Греции. – М., 1992. – С. 57.
- ¹¹ Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С. 457 – 458.
- ¹² Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. – 1981. – № 2. – С. 21.
- ¹³ Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // Вестник древней истории. – 1986. № 2. – С. 49.
- ¹⁴ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С. 29.
- ¹⁵ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 171.
- ¹⁶ Ganszyniec R. Apollon als Heilgot // Archiv fur Geschichte der Medizin. – Berlin. 1923. – S. 67 – 83.
- ¹⁷ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 171
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – С. 172 – 173.
- ²⁰ Зограф А.Н. Античні монети // МИА. – М., 1951. – № 16. – С. 75.
- ²¹ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 172.
- ²² Там само.
- ²³ Severianu G. Sur les monnaies primitives des Scythes (lingots monnaies en form de pointes de fleche) // Buletinul Societatii Numismatice Romane. – 1926. – № 57 – 58. – S. 1 – 6.; Блаватская Т.В. Западноропонтийские города в VII – I веках до н. э. – М., 1952. – С. 41.; Скуднова В.М. Монеты-стрелки из Ольвии // Сообщения Государственного Эрмитажа. – СПб., 1956. – С. 38.
- ²⁴ Блаватская Т.В. Вказ. праця. – С. 11 – 13.; Герасимов Т. Домонетни форми на пари у тракийского племе асти // Археология. – София, 1959. – С. 86 – 87.
- ²⁵ Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1966. – С. 145 – 146.; Анохин В.А. Монеты-стрелки // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 58.
- ²⁶ Скуднова В.М. Вказ. праця. – С. 39.
- ²⁷ Лапин В.В. Вказ. праця. – С. 142 – 146
- ²⁸ Герасимов Т. Вказ. праця - С. 86 – 87.
- ²⁹ Severianu G. Вказ. праця. – S. 1 – 6.
- ³⁰ Загинайло А.Г., Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 17.
- ³¹ Шелов Д.Б. Монеты-стрелки в Нижнем Побужье // Вестник древней истории. – 1987. – № 4. – С. 125.
- ³² Зограф А.Н. Вказ. праця. – С. 75.
- ³³ Severianu G. Вказ. праця. – S. 1 – 6.
- ³⁴ Блаватская Т.В. Вказ. праця. – С. 41.; Скуднова В.М. Вказ. праця. – С. 39.
- ³⁵ Граков Б.Н. Легенда о скифском царе Арианте (Геродот, кн. IV, гл. 81) // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 104 – 108.
- ³⁶ Граков Б.Н. Вказ. праця. – С. 111.
- ³⁷ Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. – Л., 1988. – С. 113.
- ³⁸ Штительман Ф.М. Медальон с изображением Афины из Ольвии // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 269.
- ³⁹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113.
- ⁴⁰ Доманский Я.В. Из истории населения Нижнего Побужья в VII - IV вв. до н.э. // Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. – 1961. – Вып. 2. – С. 26 – 44.

- ⁴¹ Severianu G. Вказ. Праця. – S. 1 – 6. Златковская Т. Д. Вказ. праця. – С. 66 – 67. Граков Б.Н. Вказ. праця. – С. 125 – 127.
- ⁴² Герасимов Т. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁴³ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 67.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 66 – 67.
- ⁴⁶ Герасимов Т. Вказ. праця. – С. 86 – 87.
- ⁴⁷ Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 68.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 113 – 114; Анохин В.А. Вказ. праця. – С. 58.
- ⁵² Златковская Т.Д. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁵³ Шелов Д.Б. Вказ. праця. – С. 125.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Марченко К.К. Вказ. праця. – С. 114.
- ⁵⁶ Шауб И.Ю. Вказ. праця. – С. 177.
- ⁵⁷ Русяева А.С. Вказ. праця. – С. 49.
- ⁵⁸ Шелов Д.В. Вказ. праця. – С. 130.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Русяева А.С. Вказ. праця. – С. 47 – 49, 53 – 56.

Исследуется и анализируется изучение культа Аполлона Врача в Северном Причерноморье. Аполлон был одним из самых почитаемых богов в античной Греции и Боспорском царстве. В Северном Причерноморье культ Аполлона Врача был очень популярным. Некоторые ученые считают, что культ Аполлона Врача имел местную основу, аргументируя свою позицию выпуском монет-стрелок в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: Монеты-стрелки, культ Аполлона Врача, Северное Причерноморье.

Article deals with the cult of Apollon Healer in Northern Black Sea Littoral. In the Northern Black Sea Littoral cult of Apollo Healer was very popular. Some scientists consider, that cult of Apollo Healer has local origin and arrow coins confirm this fact.

Keywords: arrow coins, cult of Apollo Healer, Northern Black Sea Littoral.